

آثار ادبی خلق شده از علیشیر نوائی به زبان فارسی

دکتر ضمیر سعدالله *

علیشیر نوائی از ادبای آسیای میانه و سین جیانگ در قرن ۱۵ میلادی بوده و در دوران حیات خود بیش از ۳۰ اثر شعری و ادبی از جمله: اشعار در چهار جلد شامل: اندیشه کودک، گنج جوان، اخلاق سالمند و منفعت سالخورده، خمسه شامل: مبهوت درستکار، فرهاد و شیرین، لیلی و مجنون، هفت ستاره، قلعه اسکندر، زنگ دوستی، مجموعه محافل ادبی، مباحثه دو زبان، قاعده قافیه بند و خمسه دیر نوشته شده را خلق کرد. این آثار بیشتر به زبان مادری نوائی، یعنی جغتایی، نوشته شده و نقش نجات زبان جغتایی را ایفا کرده است.

نوائی، استاد بزرگ ادبیات ترک، علاوه بر نوشتن آثار ادبی به زبان ترکی، تعداد زیادی آثار ادبی را مستقیماً به زبان فارسی نوشته و میراث ادبی گرانبهایی را برای جهانیان باقی گذاشته است.

نوائی در آثار ادبی به زبان ترکی از نام مستعار نوائی و در آثار ادبی به زبان فارسی از نام مستعار فانی استفاده کرده است. عده‌ای معتقدند که اسم فانی با نفوذ افکار صوفیانه

در او ارتباط دارد.

مجموعه زبان پرندگان نوائی در کودکی تحت تأثیر افکار صوفیانه فریدالدین عطار (۱۱۴۵-۱۲۱۱) شاعر و اندیشمند مشهور ایران قرار گرفت و کتاب منطق الطیر عطار توجه او را جلب کرد. نوائی درباره این کتاب گفته است: من سال‌ها است که کتاب منطق الطیر را مطالعه می‌کنم و این کتاب را در حد پرستش دوست دارم و این کتاب بهترین و صمیمی‌ترین دوست من در خلوت است.

نوائی بعدها کتاب منطق الطیر عطار را که در کودکی بهترین دوست خود تلقی کرده بود، تحت عنوان مجموعه زبان پرندگان به جغتایی ترجمه کرد. وی در متن ترجمه شده خود ویژگی‌های زبان، وزن شعر، موضوع متن و شاخصه‌های روحی و فکری متن اصلی را حفظ و افکار عمیق عطار و تئوری تصوف را به خوبی منعکس کرده است. او تعدادی از داستان‌ها و افسانه‌های متن اصلی را عوض کرد و آنچه را که از کتاب منطق الطیر آموخته بود بر متن ترجمه شده خود اضافه نمود. از این جهت می‌توان گفت که نوائی کتاب منطق الطیر را به روش کاملاً آزاد به زبان جغتایی ترجمه کرده است.

نوائی از زمان کودکی به تصوف گرایش داشت و سرانجام در سال ۱۴۷۷ میلادی در اثر تبلیغ عبدالرحمان جامی رسماً وارد مکتب تصوف شد و در شمار پیروان او درآمد. اسم مستعار فانی احتمالاً به قبول افکار صوفیانه از سوی نوائی ارتباط نزدیک دارد. چون معنی «فانی» در مکتب تصوف، شخصی است که به قلمروی عالی افکار رسیده باشد.

نوائی در ابتدا آثار ادبی خود را به دو زبان خلق می‌کرد، لذا معاصران وی، او را «شاعر دو زبان» می‌خواندند. آثار ادبی خلق شده توسط نوائی به زبان فارسی و زبان جغتایی، هم از نظر موضوع و هم از نظر شکل در حد کمال هستند. نوائی در این باره احساسات درونی خود را با شعر زیر نشان داده است:

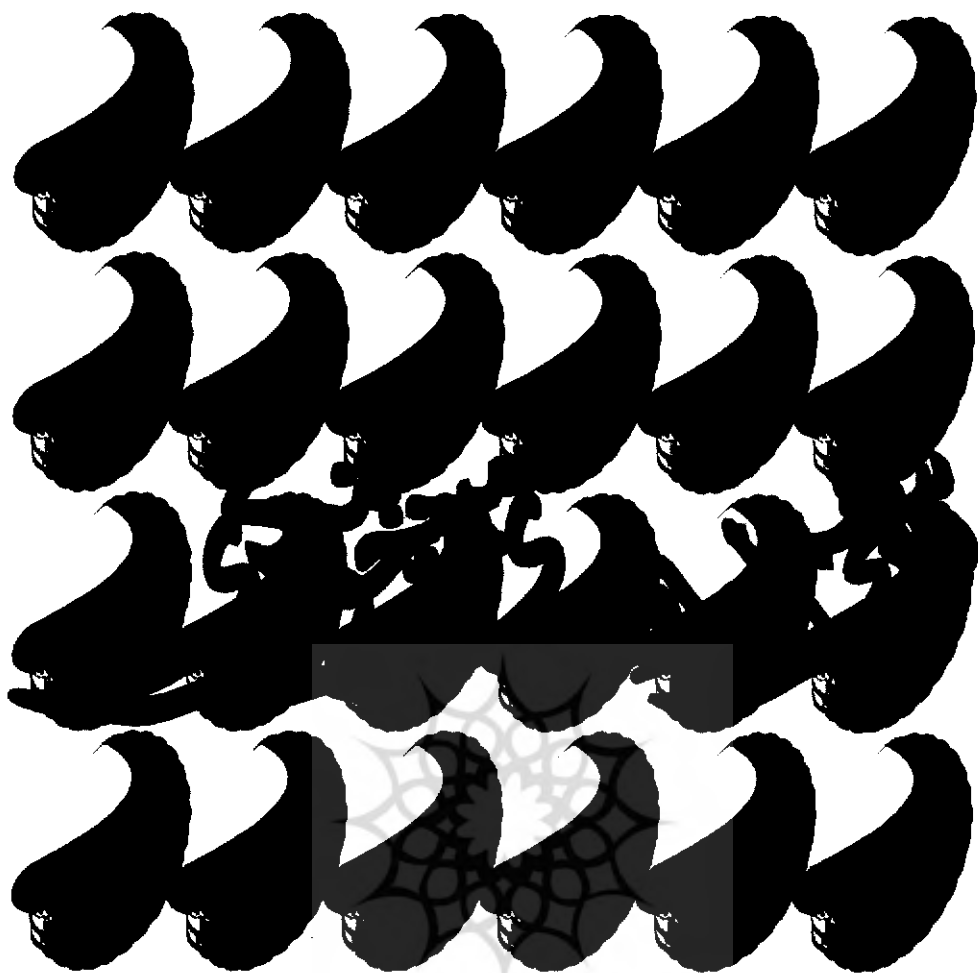
معنی شیرین و رنگینم با ترکی بحد است،

فارسی هم لعل و درهای سمین چون بنگری.

گویی در رست سخن بازار بگشادم،

یک طرف دکان قنادی و یک سو زرگری.

نوائی و هم عصرانش نگفته‌اند که نخستین اثر ادبی او، چه بود. دانشمندان برای

پژوهش و جمع‌آوری و طبع و نشر، آثار ادبی نوائی به زبان فارسی کوشش‌هایی کرده و موفقیت‌هایی به دست آورده‌اند. در میان آنها علی محمد اشاره می‌کند: «اگر فانی (نوائی) دانش را به زبان فارسی فرا گرفته و خویشاوندان مادرش اهل کابل بوده و وی را مستقیماً از آثار ادبی رودکی، فردوسی، سعدی، حافظ، نظامی، عطار، جامی تغذیه کرده‌اند، پس بدون شک نخستین اثر ادبی او به زبان فارسی نوشته شده است.»

معمولاً هر شاعری در ابتدا با اشعار عاشقانه، اثر ادبی خود را خلق می‌کند. نوائی نیز چنین بوده است. وی نوشته است که در عنفوان جوانی، با وجود آن که می‌توانستم عصاره‌ای از گنجینه زبان را بیان کنم، ولی این عصاره‌ها با هم در یک رشته اتصال داده نمی‌شد. تنها هنگامی که این عصاره‌ها با زبان فارسی در دلم اتصال یافتند، توانستم اثر

ادبی خود را خلق کنم.

آثار ادبی خلق شده از نوائی به زبان فارسی عبارتند از: رساله تیراندازی، مفردات (به رساله معما هم مشهور است)، منشآت و دیوان فانی.

مفردات (رساله معما) کتابی دربارهٔ اصول معما بوده و در زمان حیات نوائی در توده‌های مردم تأثیر وسیع و عمیق گذارده و حتی به عنوان کتاب درسی در مدارس مذهبی مورد استفاده قرار می‌گرفت. عرضهٔ آثار ادبی فارسی به صورت معما از قرن ۱۱ میلادی آغاز شد و در قرن‌های ۱۴ و ۱۵ به اوج خود رسید. در آن برهه بسیاری ادیبان با موضوع معما اثر ادبی را خلق می‌کردند. در این میان می‌توان از: حلول مطرز در فن معما و لغز اثر علی یزدی، ضابطه حل معما اثر کمال‌الدین محمد بدهمی، دستور معما اثر میرحسین معمائی، افکار الشریف اثر شریف، جواهر الاسما اثر عطاءاله و غیره نام

برد. از این آثار می‌توان دریافت که کارهای ادبی به صورت معما نقش مثبتی در رشد ادبیات و پژوهش‌های علمی ایفا کرده است. نوائی در کتاب رساله معما به تشریح موضوعات معما و اصول آن پرداخته و آن را به افکار مترقی ادیبان بزرگ از جمله جامی ربط داده است. معما نقش عالی خود را برای بیان مطالب فلسفه از طریق شعر کوتاه و ساده ایفا کرد.

منشآت نوائی بیشتر به زبان فارسی نوشته شده و در آن نامه‌های رد و بدل شده بین نوائی و حسین جغتایی جمع‌آوری گردیده است. ۱۵ نامه جامی به نوائی و ۱۳ نامه نوائی به جامی نیز در این مجموعه است. این کتاب حاوی تعداد زیادی رباعیات و اشعار این دو اندیشمند بزرگ به زبان فارسی است. نوائی همچنین کتاب نفحات الانس (Nafahatolons) و کتاب شواهد النبوه جامی را به زبان جغتایی ترجمه کرده بود. این دو کتاب احساسات عمیق بین معلم و شاگرد را به خوبی نشان داده و همچنان برای خوانندگان آموزنده هستند.

دیوان فانی نوائی مجموعه اشعار سروده شده به زبان فارسی است. نوائی درباره این کتاب اشاره کرده که می‌خواسته به روش حافظ مجموعه غزلیاتی با بیش از ۶۰۰۰ بیت داشته باشد. در واقع دیوان فانی مجموعه اشعار غزلی نبود، بلکه مجموعه اشعار مختلفی شامل: مدیحه، غزل، شعر شش‌رديفه، شعر کوتاه، رباعی، ماده تاریخ و معما است.

این دیوان، میراث ادبی کمیاب جهان محسوب می‌گردد. اکنون دو نسخه خطی از آن در کتابخانه ملی پاریس و دو نسخه خطی در کتابخانه خلق هرات افغانستان و یک نسخه خطی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران و یک نسخه خطی قدیمی دیگر در کتابخانه ترکیه نگهداری می‌شود.

اشعار مدحی و غزلیات دیوان فانی به دو بخش تقسیم می‌شود: ۱- اشعاری که از شاعران برجسته ایرانی از جمله رودکی، فردوسی، خیام، نظامی، عطار، سعدی، رومی، حافظ، جامی و ... تقلید شده است و این اشعار در دیوان فانی به عنوان هدیه به کسی یا تابع کسی سروده شده و اکثریت دیوان را تشکیل می‌دهد. ۲- اشعاری که خود نوائی سروده و خلاقیت وی است. این اشعار در دیوان فانی شعر آزاد یا شعر به میل خود نامیده می‌شود و این دو نوع شعر در «دیوان فانی» با هم مخلوط شده‌اند.

فانی در غزلیات بیشتر از آثار حافظ و سعدی تقلید کرده، اما این تقلید در خصوص

محتوی و شکل، کورکورانه نبوده، بلکه نوانی سعی کرده با فکر جدید و سبک نوین مهارت عالی هنری خود را جلوه دهد. او همچنین با استفاده از موضوعات مختلف در زندگی اجتماعی نظریه‌های فلسفه اجتماعی و مسئله آموزش اخلاقی را شجاعانه منعکس و از انسان‌ها دعوت کرده که در راه راست قدم زده و با انصاف و ادب عمل کنند.

عشق، یکی از مضامین مهم غزلیات فانی است. او عشق و دوستی، وفاداری و خیانت، مرگ و زندگی و ... را به طور زنده توصیف و احساسات صادقانه بشر را ستایش کرده است. او به زنان که در جامعه آن زمان مورد ظلم و ستم بوده‌اند احترام گذاشته است.

فانی در اشعارش آتش را استعاره از حاکم ظالم دانسته و بر خاموشی این آتش تأکید می‌کرد. او در شعری گفته است:

ای فلان! سوختی خلاق را،

ملک را شدت تو ویران کرد.

آتشی را که چون تو سوزان است،

جز به کشتن علاج نتوان کرد.

در میان آثار فانی به زبان فارسی، تحفه‌الافکار بسیار معروف است. وی در کتاب «خمسه دیر نوشته شده» اشاره کرده که کتاب تحفه‌الافکار را تحت تأثیر دریای ابرار امیر خسرو دهلوی و لجه الاسرار جامی سروده است.

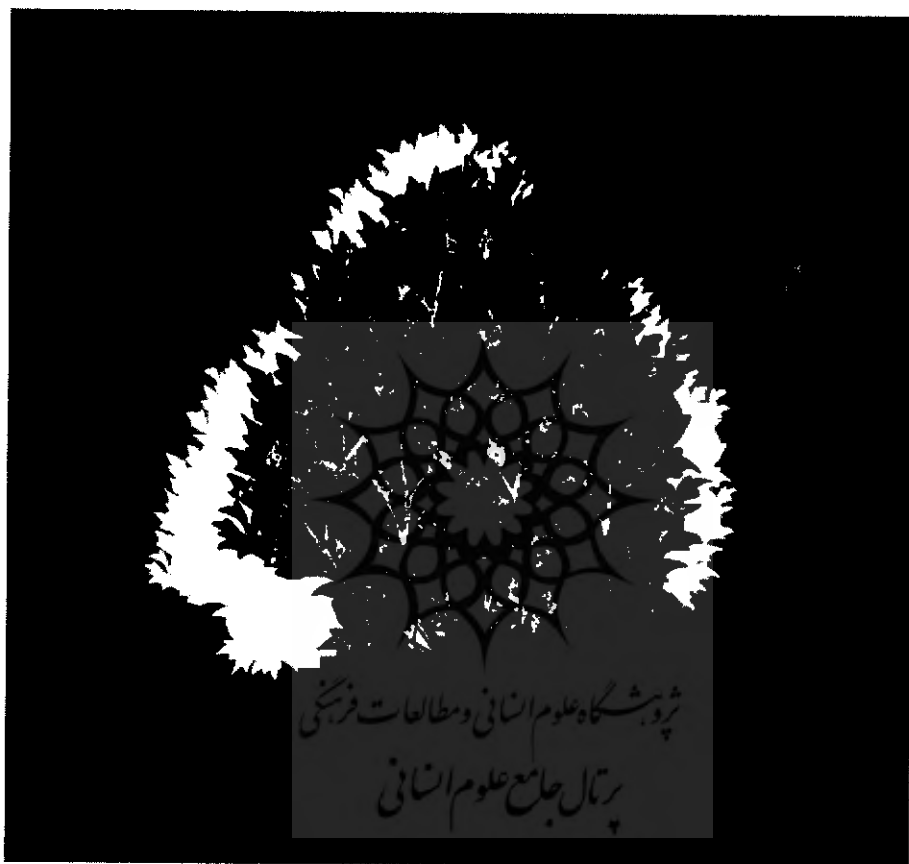
عبدالرحمان جامی در کتاب «بهارستان» خود «تحفه‌الافکار» فانی را بسیار ارزشمند می‌شمرد.

فانی در کتاب «تحفه‌الافکار» نظریات خود درباره مسائل مهم اجتماعی، سیاسی، اخلاقی، آموزشی و پرورشی را به طور واضح بیان کرده و همیشه هم‌دردی بی‌نهایت خود نسبت به زحمتکشان و محرومین و نفرت شدید خود نسبت به پادشاهان ظالم و مأموران فاسد دولت را به طور آشکار ابراز کرده است.

فانی مانند اندیشمندان در قرون میانی پادشاهان را به دو دسته عادل و ظالم تقسیم کرده و از پادشاهان دعوت کرده که عدالت ورزند و درستکاری پیشه کنند. فانی پادشاه عادل و درستکار را به دهقان و پادشاه ظالم و بدکار را به خوک تشبیه کرده است.

به طور کلی، نوانی نه تنها در ادبیات ترکی بی‌نظیر بوده، بلکه در ادبیات فارسی نیز

از موفقیت خاصی برخوردار بوده است. هر چند اشعار او به زبان فارسی بیشتر تقلیدی است، اما وی مسائل مهم اجتماعی آن زمان را موضوع قرار داده و نظریات خود را دربارهٔ مطالب مهم مورد توجه کشور و مردم به طور درست بیان کرده و مهارت عالی هنری خود را به خوبی نشان داده است. از این جهت دیوان فانی (مجموعه اشعار فانی) و سایر آثار ادبی او همیشه مورد توجه و علاقه ملت‌های ترک و فارس قرار می‌گیرد.

او نیز مانند ادیبان مشهور جهان در محافل ادبی فارسی و ترکی تا ابد از نیک‌نامی برخوردار است.

پانوش:

* معاون رئیس انستیتوی آسیای میانه آکادمی علوم اجتماعی سین جیانگ